

WIELKIE CMENTARZYSKA Z EPOKI BRĄZU I WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA, M. Gedl red., Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych, Prace, tom V, Warszawa 2002, 355 ss., liczne ryciny w tekście.

W roku 2002 ukazał się kolejny, piąty już tom serii wydawniczej Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych Polskiej Akademii Nauk (dalej: KNPiP PAN)¹. Tym razem opublikowane zostały wybrane referaty wygłoszone w latach 1997–2000 na posiedzeniach Komisji Epoki Brązu i Wczesnej Epoki Żelaza KNPiP PAN. W sumie na 13 spotkaniach 39 autorów przedstawiło prace dotyczące 31 dużych nekropoli z obszarów Polski, Niemiec i Ukrainy (s. 13). Trzeba wyrazić żal, że spośród 41 wygłoszonych referatów w niniejszym tomie znalazło się tylko 18 (czyli mniej niż połowa). Nie jest to winą Redakcji, bowiem nie wszyscy referenci oddali teksty do druku, a i wśród złożonych trzeba było przeprowadzić selekcję z uwagi na ograniczone fundusze wydawnicze Komitetu. Zastanawiać się można jedynie nad słusznością przeprowadzonej selekcji. W kontekście problemów finansowych dziwi bowiem wydrukowanie artykułu M.J. Hoffmanna poświęconego cmentarzysku w Bogdanach koło Olsztyna (s. 193–200). Nie ulega wątpliwości, że to interesujące stanowisko jest niezwykle ważne dla problematyki kultury łużyckiej w północno-wschodniej Polsce, ale w podobnej formie zostało opublikowane już 3 lata wcześniej, na łamach „Światowita”². Zaistniała sytuację wytłumaczyć można jedynie chęcią przybliżenia czytelnikowi materiałów zabytkowych pochodzących z różnych obszarów zajmowanych przez kulturę łużycką, a artykuł M.J. Hoffmanna jest jedynym poświęconym cmentarzysku wspomnianej kultury na terenach Warmii i Mazur. W recenzowanym tomie przeważają bowiem prace, w których omawiana jest problematyka dotycząca nekropoli, ogólnie rzecz ujmując, na terenie Polski południowej.

Publikację rozpoczyna kilkustronicowe wprowadzenie w zagadnienia wielkich cmentarzysk epoki brązu i wczesnej epoki żelaza autorstwa Marka Gedla — redaktora tomu i przewodniczącego Komisji Epoki Brązu i Wczesnej Epoki Żelaza KNPiP PAN (*O wielkich cmentarzyskach z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza — słowo wstępne*, s. 9–18). Czytelnik znajdzie w nim krótką historię badań nad tytułowym zagadnieniem oraz kilka podstawowych informacji na temat obrządku pogrzebowego kultury łużyckiej. Autor podkreśla fakt niszczenia dużych cmentarzysk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w wiekach XIX i XX przez archeologów-amatorów, różnego rodzaju prace ziemne związane z przemysłem i budownictwem oraz głęboką orkę. W efekcie „spośród ponad 2800 cmentarzysk odnotowanych w literaturze trudno jest wyróżnić nawet 1% obiektów, co do których dysponowalibyśmy dziś lepiej udokumentowanymi informacjami dotyczącymi przynajmniej kilkuset zbadanych systematycznie pochówków” (s. 10). Sytuacja ta znacznie zubaża naszą wiedzę na temat minionych czasów, bowiem dobrze rozkopane i zadokumentowane wielkie nekropole są doskonałym źródłem do studiów z zakresu obrządku pogrzebowego, chronologii, antropologii, struktury społecznej, wytwórczości, sztuki i wielu innych.

¹ Do tej pory wydano następujące prace: t. I — *Erazm Majewski i warszawska szkoła prehistoryczna na początku XX wieku*, S.K. Kozłowski, J. Lech red., Warszawa 1996; t. II — *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, J. Lech, D. Piotrowska red., Warszawa 1997; t. III — *V. Gordon Childe i archeologia XX wieku*, J. Lech, F.M. Stepiński red., Warszawa 1999; t. IV — *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, S. Tabaczyński red., Warszawa 2000.

² Tekst artykułu, który ukazał się pod niemal identycznym tytułem (M. J. Hoffmann, *Wstępne wyniki badań cmentarzyska z późnej epoki brązu w Bogdanach, pow. Olsztyn, woj. warmińsko-mazurskie*, „Światowit”, n.s., t. 1 (42): 1999, fasc. B, s. 70–73, oraz plansze 35–39), w zasadzie niewiele się różni od przedstawionego w recenzowanej książce (jest jednak wzbogacony o krótkie omówienie wyników badań antropologicznych, które w niniejszym tomie przedstawili M. Kamińska-Czakłosz, A. Florkowski, T. Kozłowski, s. 201–211). Inne są natomiast ryciny, choć i te zostały już w całości opublikowane trzy lata wcześniej (M. J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 177, Olsztyn 1999, tabl. CVIII–CXIII).

Pozostałe artykuły zamieszczone w recenzowanym tomie można podzielić na 3 grupy tematyczne: 1. sprawozdania z badań wykopaliskowych; 2. wyniki badań specjalistów współpracujących z archeologami, głównie antropologów; 3. artykuły, w których poruszono kwestie ogólniejsze, demograficzne i społeczne.

Najwięcej artykułów można zaliczyć do grupy pierwszej. Są to prace: M. Gedla, *Wielkie cmentarzysko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Kietrze, pow. Głubczyce na Górnym Śląsku* (s. 75–116); B. Krukiewicz, *Podsumowanie ratowniczych badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Miłostawicach, stan. 6, pow. Milicz, woj. dolnośląskie* (s. 117–128); P. Madera, *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Łazach, stan. 1, pow. Wołów, woj. dolnośląskie, w świetle ostatnich badań ratowniczych* (s. 149–174); J. Lewczuka, *Cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza nad Nysą Łużycką, Wodrą i Lubszą* (s. 175–191); M.J. Hoffmanna, *Wstępne wyniki badań cmentarzyska z późnej epoki brązu w Bogdanach, pow. Olsztyn* (s. 193–200); I. Jadczykowej, *Ciałopalne cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza w Chodakach, pow. Sieradz* (s. 213–234); P. Kurowicza, *Cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halsztackiego w Chartupi Małej, stan. 5, pow. Sieradz* (s. 235–245); M. Gedla, *Wielkie cmentarzysko grupy górnośląsko-małopolskiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck* (s. 247–275); A. Kostka, *Cmentarzysko w Paluchach, pow. Przeworsk. Dotychczasowe badania* (s. 313–337).

Warte polecenia czytelnikowi są wszystkie wspomniane artykuły, ale z uwagi na ograniczone ramy niniejszej recenzji postaram się przybliżyć treść tylko kilku z nich, na które — moim zdaniem — należy zwrócić szczególną uwagę.

Praca M. Gedla to swoiste podsumowanie wiedzy o nekropoli w Kietrze (s. 75–116) — stanowisku niezwykłym, nie tylko na obszarze Polski, ale i całej Europy środkowej. Autor w ciągu 28 sezonów wykopaliskowych odsłonił na powierzchni 10 ha ponad 4000 grobów, w przeważającej liczbie zaliczanych do kultury łużyckiej, a datowanych od starszego okresu epoki brązu po początki okresu lateńskiego. Dzięki nieprzerwanemu użytkowaniu cmentarzyska, wydzieleniu stratygrafii horyzontalnej oraz znalezieniu wielu grobów wyposażonych w dobrze datujące przedmioty metalowe i charakterystyczne naczynia, nekropola stanowi doskonałe źródło do badań na periodyzację i chronologię grupy śląskiej. Większą część recenzowanego artykułu stanowi omówienie kolejnych faz użytkowania cmentarzyska, z uwzględnieniem liczby przypadających na nie pochówków, rodzaju i wielkości obiektów grobowych oraz odkrytego wyposażenia.

Podobny układ ma drugi artykuł pióra M. Gedla, poświęcony nekropoli grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej w Zbrojewsku (s. 247–275). Cmentarzysko to, badane przez niemal 40 sezonów wykopaliskowych, dostarczyło blisko 1500 obiektów, w większości grobów z epoki brązu. Odkrycie pochówków datowanych na II okres epoki brązu pozwala na stwierdzenie, że lokalna odmiana kultury łużyckiej w dorzeczu środkowej Liswarty uformowała się na podłożu kultury przedłużyckiej (s. 270). Odsłonięte do tej pory najmlodsze groby można datować na V okres epoki brązu; być może jednak „wczesnożelazna” część nekropoli nie została jeszcze odkryta (s. 248).

Cmentarzyskom z terenów Śląska poświęcone są również artykuły B. Krukiewicz, P. Madera i J. Lewczuka.

P. Madera wyczerpująco omówił rezultaty prac ratowniczych nekropoli w Łazach, stan. 1, datowanej od IV okresu epoki brązu po okres halsztacki. Podstawą wnioskowania jest analiza 42 obiektów, wśród których wyróżnia się okazały grób komorowy. Autor przedstawił wyniki starannie prowadzonych badań i — co niezwykle ważne — podjął próbę wyjaśnienia, niełatwych niekiedy do interpretacji, pozostałości odsłoniętych w ich trakcie.

Godny polecenia jest również artykuł J. Lewczuka, który zaprezentował aktualny stan badań nad kulturą łużycką na obszarze obejmującym wschodnią część dolnego dorzecza Nysy Łużyckiej. Poza danymi statystycznymi (na analizowanym terenie, o powierzchni około 65 km², znanych jest 56 stanowisk wspomnianej kultury, w tym 16 cmentarzysk, 39 osad otwartych i 1 gród; s. 175) Autor omówił szerzej wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych na 3 nekropiach (choć nie o wszystkich można powiedzieć, że są „wielkie”): w Czarnowicach i Sękowicach, stan 1 oraz stan. 8. Szczególnie interesujące jest stan. 8 w Sękowicach, zarówno z uwagi na dużą liczbę gro-

bów (104) i towarzyszących im jam (103) oraz różnorodny obrządek pogrzebowy, jak też nieczęsto spotykane wyposażenie niektórych pochówków (np. bogato zdobiona ceramika gliniana, drewniana czerpak, żelazne kordy i miecz, brązowa situla; s. 185).

Dwie prace — I. Jadczukowej oraz P. Kurowicza — dotyczą cmentarzysk kultury łużyckiej odkrytych w Polsce środkowej. Po jednym artykule poświęcono nekropolom grup mazursko-warmińskiej (M.J. Hoffmann) oraz tarnobrzeskiej (A. Kostek).

Do drugiego bloku tematycznego, obejmującego wyniki badań specjalistów współpracujących z archeologami, zaliczyć można następujące artykuły: M. Mogielnickiej-Urban, *Cmentarzysko w Maciejowicach, pow. Garwolin, woj. mazowieckie, stanowisko 1* (s. 19–38); I. Lasaka, *Uwagi o szczątkach zwierzęcych w grobach na cmentarzysku kultury łużyckiej w Miłostawicach, stan. 6, pow. Milicz, woj. dolnośląskie* (s. 129–137); P. Dąbrowskiego i J. Szczurowskiego, *Możliwości badań antropologicznych materiałów ciałopalnych z cmentarzyska kultury łużyckiej w Miłostawicach, pow. Milicz, woj. dolnośląskie* (s. 139–147); M. Kamińskiej-Czakłosz, A. Florkowskiego, T. Kozłowskiego, *Cmentarzysko ciałopalne w Bogdanach, pow. Olsztyn w świetle badań antropologicznych* (s. 201–211); A. Szczepanek, *Wstępne wyniki analizy antropologicznej materiału kostnego z grobów z epoki brązu i z okresu wpływów rzymskich z cmentarzyska w Opatowie, stan. 1, pow. Kłobuck* (s. 277–289); S. Czopka, *Uwagi o chronologii cmentarzyska w Pyszniczy, pow. Stalowa Wola, w świetle datowań radiowęglowych* (s. 291–311).

Wśród wymienionych prac najszerzy wachlarz tematyczny poruszany jest bez wątpienia przez M. Mogielnicką-Urban w artykule poświęconym cmentarzysku w Maciejowicach. Już sam podtytuł — *Przedstawienie problematyki związanej z badaniami specjalistycznymi* — zapowiada, że czytelnik będzie mógł się zapoznać z wynikami analiz ekspertów z różnych dziedzin nauki. I rzeczywiście, po krótkim wprowadzeniu — w którym Autorka pisze, że cmentarzysko oraz zlokalizowana opodal osadę badano przez 12 lat, odsłaniając 987 grobów i wiele innych towarzyszących im obiektów — zapoznajemy się kolejno z rezultatami badań geologicznych, antropologicznych, osteologicznych, analiz chemicznych wypełniisk naczyń nie zawierających kości, analiz odcisków tkanin zachowanych na ceramice oraz odcisków roślin widocznych na dnach naczyń, badań węgla drzewnych, badań metalograficznych, analizy ceramiki pod kątem fizycznego i chemicznego składu masy ceramicznej, temperatury wypału itp.³ Pokazany w niniejszym artykule sposób postępowania badawczego powinien stanowić wzór dla wszystkich archeologów opracowujących materiał zabytkowy. Współpraca z przedstawicielami innych dyscyplin naukowych zaowocowała bowiem wieloma interesującymi spostrzeżeniami i pozwoliła na wysunięcie nowych hipotez.

S. Czopek zaprezentował wyniki datowania radiowęglowego kości z 14 grobów popielnicowych pochodzących z cmentarzyska w Pyszniczy⁴. Autor przyporządkował uzyskane daty do charakterystycznych typów naczyń grupy tarnobrzeskiej. W efekcie doszedł do wniosku, że ceramika o stylistyce „nadcisańskiej” używana była w tym samym czasie co wykazująca cechy „ogólnołużyckie”. Nie może być więc mowy o następstwie czasowym obu stylów (s. 301).

Pozostałe prace drugiego bloku tematycznego dotyczą badań antropologicznych szczątków kostnych odkrytych na dużych nekropolach. Większość z nich — co warto podkreślić — poświęcona jest stanowiskom, które w recenzowanym tomie zostały uprzednio omówione przez archeologów.

Do trzeciej grupy tematycznej należą jedynie 3 artykuły: T. Rysiewskiej, *Duże cmentarzyska jako źródło do badań nad strukturą społeczną ludności kultury łużyckiej* (s. 39–48); M. Gedla, B. Szybicz, *Badania nad zróżnicowaniem struktury demograficznej i stanu biologicznego populacji kultury łużyckiej, zamieszkałych w różnych warunkach środowiskowych* (s. 49–61); i R. Abiłowicz, *Występowanie kości zwierzęcych na dużych cmentarzyskach kultury łużyckiej* (s. 63–73).

³ Autorka opublikowała wcześniej artykuł poświęcony zabytkom krzemieniom odkrytym w Maciejowicach (M. Mogielnicka-Urban, *Rola krzemienia w obrzędowości ludności kultury łużyckiej na przykładzie cmentarzyska w Maciejowicach, woj. Siedlce, [w:] Z badań nad krzemieniarstwem...*, s. 277–287).

⁴ Z większością przedstawionych tu wniosków czytelnik mógł się jednak zapoznać już wcześniej, w monografii wspomnianej nekropoli, która ukazała się w roku 2001 (S. Czopek, *Pysznicza, pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 — cmentarzysko ciałopalne z przełomu epoki brązu i żelaza*, Rzeszów 2001, s. 167–174).

Treść pierwszego z artykułów to „krótka prezentacja badań”, które zostały już przez Autorkę opublikowane w monografii poświęconej struktrom rodowym ludności kultury łużyckiej⁵.

Praca R. Ablamowicz po części również nawiązuje do wydanej niedawno książki⁶. Nie jest jednak streszczeniem wcześniejszych rozważań; Autorka koncentruje się na problematyce wiążącej się z badaniami osteologicznymi materiałów pochodzących z czterech dużych nekropoli (Kietrz, Tornow, Bachórz-Chodorówka, Przeczyce) zaliczanych do różnych grup kulturowych (śląskiej, sasko-łużyckiej, tarnobrzesckiej, górnośląsko-małopolskiej). Jej wnioskowanie wzbogacone jest o analogie z cmentarzysk odkrytych w sąsiedztwie wyżej wymienionych. W konkluzji Autorka stwierdza, że „...skala występowania grobów ze szczątkami zwierzęcymi jest różna. [...] częściej zdają się one występować na cmentarzyskach małych niż dużych...” (s. 70–71).

Artykuł M. Gedla i B. Szybowicz poświęcony jest kilku skupiskom osadniczym w obrębie 3 grup kulturowych (śląskiej, górnośląsko-małopolskiej i tarnobrzesckiej). Opisane są one pod względem położenia, jakości gleb, sieci hydrograficznej i klimatu. Pokróćce omówiono genezę i periodyzację zabytków pozostawionych przez ludność kultury łużyckiej na badanych terenach. Na podstawie analizy antropologicznej uzyskano rozkłady wymieralności, które „...wykorzystano jako podstawę do oceny stanu i dynamiki biologicznej poszczególnych populacji, obliczając mierniki stanu biologicznego...” (s. 55). Okazało się, że są one najwyższe dla populacji użytkującej cmentarzysko w Kietrze, co Autorzy tłumaczą wyjątkowo dogodnymi warunkami życia występującymi w tym rejonie, na które składają się dobre gleby i korzystny klimat. Ogólnie wyższe mierniki stanu biologicznego notowane są dla populacji chronologicznie młodszych, co związane jest z postępowaniem i rozwojem gospodarczym (s. 59).

Przechodząc do podsumowania, należy stwierdzić, że recenzowany tom jest bardzo ciekawy i godny polecenia. Wachlarz poruszanych zagadnień jest bardzo szeroki. Odczuwalny jest jednak brak artykułów poświęconych stanowiskom z terenów Pomorza czy Wielkopolski. Ponadto w książce nie znalazły się omówienia nekropoli kultur postłużyckich, które były prezentowane — choć nielicznie — na posiedzeniach Komisji Epoki Brązu i Wczesnej Epoki Żelaza KNPI PAN (np. stanowisko w Piórkowie przez A. Walusia).

Na koniec należy podkreślić, że recenzowana książka jest dobrze przygotowana pod względem edytorskim. W każdym artykule znajduje się streszczenie w języku angielskim. Przetłumaczone zostały również — co nie zawsze jest praktykowane w podobnych publikacjach — podpisy pod rycinami i tabelami. Omawiany tom jest także dość bogato ilustrowany. Prawie do każdego artykułu dołączono kilka-kilkadziesiąt rysunków: planów cmentarzysk i poszczególnych grobów oraz odkrytych zabytków; w niektórych przypadkach dodano również czarno-białe fotografie. Razi jednak różnica w wykonaniu materiału ilustracyjnego. Bardzo drobiazgowo rysunki zamieszczone w artykułach M. Gedla, I. Jadczykowej i P. Kurowicza kontrastują ze schematycznymi przedstawieniami zabytków w pracach A. Kostki, P. Madery oraz J. Lewczuka. Zupełnym wyjątkiem *in minus* są ilustracje zamieszczone do referatu A. Kostki, gdzie rysunki artefaktów częściowo zachodzą jeden na drugi (ryc. 7–10, 14), a w kilku wypadkach — co nie jest już winą Autora, lecz wydawcy — ich górne i boczne krawędzie zostały ucięte (ryc. 8, 10). Mimo wszystko te i inne drobne błędy zauważone przez mnie w tekście, a które muszą tu wylizywać z recenzenckiego obowiązku⁷, nie powinny rzutować na ogólną, bardzo dobrą ocenę tomu.

Tomasz Purowski

⁵ T. R y s i e w s k a, *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych. Cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w południowej Polsce*, Wrocław 1996.

⁶ R. A b ł a m o w i c z, H. K u b i a k, *Analiza osteologiczna szczątków zwierzęcych z cmentarzysk kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Katowice 1999.

⁷ I tak: 1. w spisie treści w języku angielskim jest „...voiv, site 1”, a powinno być „...voiv., site 1” (6 wers od góry na s. 7); 2. w artykule P. Madery kierunki świata podane są w następującej kolejności: „W–E” (15 wers od góry na s. 163), a w innym miejscu w odwrotnej — „E–W” (19 wers od dołu na s. 167); 3. na s. 304, w podpisie pod ryc. 7 do pracy S. Czopka, jest „(A–E — jak na ryc. 6)”, a powinno być „(A–F — jak na ryc. 6)”.